

különösen a szocialista tudat össznépi méretekben való kialakítása szempontjából közvetlen aktualitással bíró kutatási feladat. Megoldása megkívánja, hogy behatóbban kutassák a gazdasági törvények által meghatározott másodlagos társadalmi törvények sajátosságait, amelyek eszmék és intézmények mozgását jellemzik, egyaránt kritika tárgyává téve azokat az újból és újból felmerülő, idealista közelítési módokat, amelyek az eszmék viszonylagos önállóságának ürügyén elszakítják az ideológiai fejlődési folyamatokat reális alapjuktól, s azt a vulgármarxista nézőpontot, amely az eszmei mozgásban a gazdasági folyamatok közvetlen visszatükröződését látja.

Alig érintette az eszmezsere a társadalmi törvény kutatásának ismeretelméleti-módszertani vonatkozásait. Pedig a legkülönbözőbb tudományágak fejlődésében felmerül ez a kérdés s a külföldi marxista irodalom is egyre nagyobb figyelmet szentel neki. Annál is inkább, mert ezen a téren olyan — részben teljesen új — problémák is felmerültek, amelyek egyaránt megkívánják a polgári társadalomtudományi irodalom ide vonatkozó részeinek beható ismeretét, kritikáját, s a marxista nézőpont alkotó általánosítását. Gondolunk elsősorban az új matematikai és kibernetikai módszerek társadalomtudományi alkalmazási lehetőségeire.

A marxista filozófia hazai képviselőinek a feladata, hogy az eddigieknél lényegesen nagyobb erőfeszítéssel és tudományos objektivitással dolgozzanak megoldásukon.

Realizmus vagy szocialista realizmus

Az utóbbi évek vitái nagy erővel tűzték napirendre a realizmus tisztázatlan kérdéseit, felismerve, hogy a marxista esztétikának a realizmusra vonatkozó eddigi eredményei korántsem kielégítőek, s ez a felemás helyzet akadályozza a szocialista realizmus elméletének és gyakorlatának a további fejlődését. Ez az utóbbi körülmény teszi különösen időszerűvé a realizmusvitákat, s ezért igen örvedetes, hogy a kérdést újszerűen feszegető cikkeknek a Társadalmi Szemle is helyet adott. Ebben az eszmezsereben fordulópontot jelent a *Kulturális Elméleti Munkaközösségnek* a szocialista realizmusról szóló iránytmutató tanulmánya, amely a realizmus problémáját a szocialista realizmus érdekében veti fel, nyomatékosan figyelmeztetve arra, hogy elméleti vizsgálódásainkban a realizmus-vita nem lehet öncélú, hanem alá kell azt rendelni a szocialista realizmus tisztázásáért végzett munkának.

Az Elméleti Munkaközösség tanulmánya igen szerencsésen summázza azokat a törvényszerűségeket, adottságokat, sajátosságokat, amelyeket a szocialista realista irodalom és művészet eddigi fejlődése során igazolva láthatunk. Így nemcsak a mai irodalmi és művészeti élet helyes orientálására alkalmas, hanem kitűnő kiindulópont a szocialista realizmus elmélete továbbfejlesztése, illetve a szocialista realista irodalom és művészet történetének kutatása, elemzése számára is. Emellett elméleti irodalmunk bizonyos gyengeségeit, megoldatlan kérdéseit is felfedi, s ezzel ösztönöz azok tisztázására. Nemcsak az eleve nyitott kérdésként felvetett realizmus-problémára, valamint a tanulmány által is a továbbiakban megoldandónak ítélt feladatokra gondolok, hanem azokra a következtetésekre és ellentmondásokra is, amelyek a tanulmány szövegében észlelhetők. Ezek a belső ellentmondások részben a tanulmány készítői között fennálló nézeteltérések

következményei lehetnek, részben viszont elméleti bizonytalanságot tükröznek.

A bizonytalan pontok egyike a „módszer”, „alkotói módszer” felette tisztázatlan terminusának némileg zavaró használata. A „módszer” terminus már rögtön a tanulmány elején felbukkan, midőn idézi a *Szovjet Írók Szövetségének* alapszabályát, amely szerint a „szocialista realizmus... alapvető módszere a szovjet szépirodalomnak...”, majd pedig *Fagyjev* 1932-ből való programadó cikkét, mely „új, forradalmi művészi módszer”-ként jellemzi a szocialista realizmust. Később, a nagyrealizmus-elmélettel kapcsolatban a tanulmány idézi *Lukács Györgynek* azt a mondatát, amely hangsúlyozza, hogy Shakespeare, Cervantes, Balzac, Tolsztoj művészetétől nem a „formai-technikai külsőségeket” kell megtanulni, hanem „a fontos az, hogy alapvető alkotói módszerek titkára rájövünk”. A továbbiakban azután a cikk egy egész alfejezetet szentel a „realizmus mint módszer” kérdésének, s bár ennek a végén helyesen leszögezi, hogy egyelőre meglehetősen homályos az, hogy mit kellene értenünk realizmuson mint módszeren, mégis a „módszer” kifejezés a későbbiekben is gyakran felbukkan hol a realizmusra, hol a szocialista realizmusra alkalmazva.

Próbáljuk egy kissé értelmezni ezt a „módszer” fogalmat. Figyelemreméltó, hogy az idézett Fagyjev-cikk a szocialista realizmusról beszélve nemcsak „új, forradalmi módszer”-nek nevezi azt, hanem egyúttal „a szovjet irodalom uralkodó áramlatá”-nak is. A marxista-leninista esztétika néhány évvel ezelőtt megjelent szovjet kézikönyve pedig a realizmussal kapcsolatban említi: „a realizmus meghatározott, konkrét-történelmi módszer vagy irányzat” (564 l.) s ugyanebben a fejezetben mint a realizmustól különböző, de szintén nagy műalkotások létrejöttét elősegítő más „módszer illetve irányzat” megjelöléssel szerepel még a klasszicizmus, a romantika, sőt a reneszánsz és a középkori, valamint az antik mitológikus módszer vagy irányzat is. Világos, hogy ebben az értelmezésben a módszer az irányzattal, áramlattal korrelatív fogalom, s ezt alkalmazzák mind a realizmusra, mind a szocialista realizmusra. A módszer e szerint csak szigorúan történeti, korhoz kötött, s koronként, irányatonként változó eljárás lehet, amit az említett kézikönyv határozottan ki is mond: „A művészi módszer kifejezi a művészi gondolkodás alapelveinek és törvényszerűségeinek dialektikus mozgó kölcsönös összefüggését; visszatükrözi a valóságban — és a valóság meghatározó befolyása alatt — végbemenő életfolyamatokat az emberi tudatban; s e folyamatok hozzák létre és alakítják.” (561. old.). E kissé homályos fogalmazású mondatból annyi félreérthetetlenül kiderül, hogy a könyv szerzői a módszert nem tekintik változatlanra, vagyis szemben Lukáccsal, nem képzelik olyan eljárásnak, mely egyszerre lehetne sajátja a reneszánsz Shakespeare-nek, és a realista Balzac-nak.

Ha már most elgondolkozunk az említett szovjet értelmezéseken, akkor arra az eredményre kell jutnunk, hogy a „módszer vagy áramlat” megjelölés nem sokban különbözik a többünk által gyakorta használt „stílus, illetve irányzat” kifejezéstől. Hiszen elképzelhető-e valamely művészeti stílus egy ennek megfelelő alkotói módszer nélkül? Vajon a „módszer” nem az egyik legfőbb belső kohéziós tényezője-e valamely stílusnak? Hiszen az új stílus mindig új magatartással, új látásmóddal, az alkotóknak a valósághoz való újfajta viszonyával jár együtt, sőt jórészt ezek következményeként kristályosodik ki. Ha a reneszánsz, a klasszicizmus, a romantika, a realizmus esetében egyesek módszerről, mások stílusról beszélnek, akkor itt nyilván ugyanannak a dolognak különböző oldalairól, ugyanazon történeti jelenségek más-más — s tegyük hozzá: egyformán jogos és szükséges — megközelítéséről van szó. A stílus kutatói ugyanis a megvalósult műalkotásokból közelítik meg az adott történeti jelenségeket, a

módszer, alkotói módszer vizsgálói viszont az alkotóból, illetve az alkotónak a valósághoz, s művéhez való viszonyából kiindulva. Mondvacsinálnak érzem ezért azt az ellentétet, amelyet a tézisek a realizmus mint módszer és a realizmus mint stílus felfogások között sugallnak.

Mivelhogy korstílus, vagy stílusirányzat nincsen meghatározott alkotói módszer nélkül, módszer pedig megfelelő stílus nélkül, *a vitakérdés nem a módszer vagy stílus problémája, hanem az, hogy a módszert, vagy stílust történetileg konkrét, korhoz, irányzathoz kötött, keletkező, majd elmúló dolognak tekintjük-e, vagy pedig valamely örök konstansnak, a legkülönbözőbb korokban és irányzatokban visszatérő tipológiai jelenségnek.* A dialektikus-történeti, illetve a történetietlen-tipológiai álláspontok egyformán szembekerülnek akár módszerről, akár stílusról beszélünk. Midőn az Elméleti Munkaközösség tanulmánya ismerteti — nem a legjobb szovjet források alapján — a „realizmus mint módszer” felfogást, akkor olyan véleményekről tájékoztat, amelyek némi kompromisszumokkal ugyan, de bizonyos történeti szempontokat is érvényesítve, végső fokon a nagyrealizmus elmélet, vagy más szóval az örök-realizmus elmélet leszármazottai. Ezzel szemben azonban, nemcsak az említett szovjet esztétikai kézikönyv, hanem számos más szovjet tanulmány is, a realizmust módszerként tárgyalva a realizmus stílustörténeti felfogásával erősen rokon, vagy teljesen analóg álláspontot fejt ki.

Az Elméleti Munkaközösség tanulmánya utal arra, hogy a „realizmus mint módszer” felfogás helyességét annak művészettörténeti alkalmazhatósága kell, hogy alátámassza. Azt hiszem van már elég tapasztalat arra, hogy az alkalmazhatóság kérdésre választ adjunk. Ugyanis, *ha történetileg közeledünk a jelenségekhez* és a realizmust mint a XIX. század jó részében uralkodó művészi irodalmi irányzat módszerét vizsgáljuk, akkor a művészettörténeti alkalmazás eredményes lesz, amint hogy eddig is az volt. Ha ellenben történetietlenül, mint egy idők feletti, állandó módszert akarnánk összhangba hozni a művészet- és irodalomtörténet tényeivel, akkor kudarcot vallanánk, amit eléggé igazol, hogy a realizmust örök módszerként kezelve még senki sem írt összefüggő, teljességre törekvő művészet- vagy irodalomtörténetet. Eppenúgy, ahogy stílustipológiai alapon sem született még tudományos értékű történeti szintézis; míg viszont a stílusokat történetileg értelmezve, s azokat nem idealista módon, hanem a társadalmi valóságból levezetve, művészettörténeti alkalmazhatóságuk pozitív eredménnyel járt.

Midőn azt igyekszem hangsúlyozni, hogy a módszer vagy stílus kérdése álprobléma — annál lényegesebb viszont, hogy a realizmust korok feletti állandó faktornak, avagy pedig korjelenségnek, irányzatnak tekintjük-e —, akkor nem steril elméletieskedésről van szó; sokkal inkább arról a kérdésről, hogy vajon *a szocialista realizmust valóban új, forradalmi jellegű művészetnek, korunk adekvát művészi kifejezésének tekintjük-e, vagy pedig a múlt század egyszerű folytatásának, a múlt századi művészet — változott történelmi körülmények között való — továbbfejlesztésének.* Az Elméleti Munkaközösség tanulmánya több ízben határozottan elhatárolja magát azoktól a nézetektől, melyek a szocialista realizmust — konzervatív módon — a múlt századi realizmushoz igyekeztek kötni, s határozottan kijelenti, hogy a „szocialista realizmus ennek az új társadalmi történelmi tartalomnak [azaz a szocializmusnak] művészi megjelenése, a munkásmozgalomnak, a szocializmus építésének gyakorlatán és a marxizmus—leninizmus forradalmi elméletén alapuló művészet, a proletárforradalmak és a szocialista világrendszer kialakulása korának művészete”. Mégis e világos álláspont ellenére a tanulmány szövegében minduntalan ott kísértének

a régi szemlélet maradványai, pontosabban: annak a nézetnek a csökkenvényei, amely szerint a szocialista realizmus végső fokon egy a múlt században kiteljesedett, csúcspontját elért örök módszernek a mi korunkban időszerű változata.

Ez az ellentmondás összefügg a „módszer” kifejezés homályosságával, minthogy sehol sem mondja ki, hogy az „alkotói módszer” korhoz, irányzathoz kötött, sőt ehelyett inkább azt lehet a tanulmány megfogalmazásaiból kiérezni, mintha különböző helytelen alkotói módszerekkel szemben volna egy helyes módszer, a realizmus, ami maga után vonja, hogy a szocialista realizmus ennek változatává degradálódik. Különösen érződik ez a „szocialista realizmus — korunk realizmusa” című fejezetben, ahol visszatér az ún. kritikai realizmus és a szocialista realizmus régebben annyit emlegetett látszólagos szembeállítás, valójában azonban szoros összekapcsolása. Ugyanis ha nem azt hangsúlyozzuk, hogy a szocialista realizmus miben és mennyire haladja meg a polgári művészetet, s mennyiben új az irodalom és művészet egész eddigi történetéhez képest, hanem csak azt, hogy miben különböznek konfliktusai, témái stb. az ún. kritikai realizmusétól, akkor nyilvánvaló, hogy a szocialista realizmust nem mint a művészetek történetének nagy új korszakát jellemezzük, hanem csak mint a realizmus új változatát emlegetjük.

Ez utóbbi szemlélet lappang abban a mondatban is, amely valójában szélesebbre óhajtja tárnai a szocialista realizmus kapuit, midőn rámutat, hogy míg a szocialista realizmus egyik ága a kritikai realizmus hagyományából nőtt ki, addig „más törekvései viszont azt bizonyítják, hogy a polgári társadalommal szemben humanista tiltakozást is kifejező egyes izmusok művészi tanulságait és eredményeit is képes *átalakítva* felhasználni”. Figyeljük meg, mennyi fenntartás van itt az utóbbi utakkal, törekvésekkel szemben, míg a polgári realizmust illetően ilyesminek nyoma sincs. Vajon a realizmusra vonatkozóan nem volna ugyanígy jogos mondani, hogy „a polgári társadalommal szemben humanista tiltakozást is kifejező”, s hogy a szocialista realizmus csak „átalakítva” képes felhasználni vívmányait? Jobb szocialista realista volna az, aki az ún. kritikai realizmusból, mint aki az expresszionizmusból jött? Az idézett mondat azt sugallná, hogy igen. Pedig nyilván nem minősülhet egészségesebbnek *Gorkij* útja, mint *Majakovszkijé*, vagy *Brechté*. S tekintve, hogy a XIX. és XX. században a stílusok, vagy ha úgy tetszik alkotói módszerek műfajilag némiképpen szétváltak, az idézett gondolatmenet nyomán azt lehetne mondani, hogy elvileg, a priori értékeesebb a szocialista realista regény, mint a líra, vagy a dráma.

Az Elméleti Munkaközösség tanulmánya tehát, midőn állást foglal a szocialista realizmusnak forradalmian új, az emberiség egész eddigi művészi örökségét szintetizáló áramlatként való felfogása mellett, akkor ebbe némi bátortalanág is vegyül, mert a sorok között mégis megkülönböztetett helyet biztosít a polgári realizmusnak a szocialista realizmus megteremtésében. Pedig meggyőződésem szerint az még tisztázásra, részletes irodalomtörténeti és művészettörténeti elemzésre vár, hogy a szocialista realizmus kialakulásában vajon a különböző modern, avantgarde irányoknak vagy pedig a polgári realizmusnak volt-e nagyobb szerepe.

A szocialista realizmus nagy erejét és fölényét nem utolsósorban abban kell látnunk, hogy a legkülönbözőbb irányokat, stílusokat, módszereket képes felhasználni, értékesíteni, asszimilálni, azokat saját mondani-
valója kifejezése érdekében átalakítani. Gyökeres újszerűségét nem utolsósorban az is biztosítja, hogy nincs elkötelezve egyik korábbi iránnyal, stílussal, módszerrel sem, hiszen minél többféle értékes hagyományt tud magába nemesíteni, annál jobban kidomborodik eredetisége és az előz-

ményektől való függetlensége. A modern kor művészetének és irodalmának ez az egyre gazdagodó, diadalmasan előretörő áramlata, amely egy új alkotói módszer létrejöttével járt együtt, a stílusok sokféleségéről tanúskodik. Kérdés azonban, hogy a *szocialista realista művészetben belül* jelentkező *különböző stílusváltozatok* az utókor szemléletében nem fognak-e *egyetlen nagy korstílussá összeállni*. Egy korstílus ugyanis sohasem észlelhető kifejlődésének szakaszában, megléte rendszerint csak később, utólag mutatható ki, midőn fény derül arra, hogy a látszólag olyannyira *különböző stílusváltozatok* lényegében azonos törvényszerűségeknek engedelmessékednek.

Hogy a szocialista realizmus korstílus-e vagy nem, azt majd a jövő eldönti. Nagyon valószínű azonban, hogy nemcsak egyenrangú képződmény a korábbi nagy történeti korstílusokkal, hanem ezeknél fejlettebb, gazdagabb, s a művészet számára nagyobb lehetőségeket kínáló áramlat. A múlt nagy művészi irányzatai ugyanis csaknem mindig elkötelezték magukat valamely régebbi korszak vagy irányzat sajátjaival, s a múltban keresek példaképeiket (pl. klasszicizmus, romantika stb.); másrészt viszont rendszerint tagadták az őket közvetlenül megelőző korszak, vagy stílus eredményeit (pl. a klasszicizmus a barokkot, a romantika a klasszicizmust stb.), s így, miközben új vívmányokkal gazdagították a művészetet, nem egy vonatkozásban szűkítették annak horizontját (pl. egyes avantgarde irányok). A *szocialista realizmus viszont*, nem lévén elkötelezve egyik korábbi korszakkal, irányzattal, stílussal, módszerrel sem, nem a múltban keres példaképeket, hanem *tudatosan a jövő felé néz*; ám ugyanakkor nem szorít rá arra, hogy újszerűségét értékes hagyományok mellőzésével domborítsa ki, s így nem kényszerül megfosztani magát a közel- vagy a régmúlt egyetlen értékétől, hasznos tapasztalatától sem.

A szocialista realizmusnak az ún. kritikai realizmussal való megkülönböztetett rokonságát tagadva, a szocialista realizmus történeti helyét tehát sokkal biztosabban jelölhetjük ki. Azok a viták, amelyek a realizmusnak történeti kategóriaként való értelmezése érdekében folytak, s amelyeket sokan feleslegesnek, zavarónak, sőt károsnak minősítettek, a szocialista realizmus igazáért, magasabbra értékeléséért s további felvirágzásáért vívott eszmei küzdelem fontos részét alkotják.

Klaniczay Tibor